

PREMENA POST-SOCIALISTICKÉHO MESTA ŽILINA

Jakub Cíba* - Mária Rostášová*

Úvod

Mesto ako predmet sociologického skúmania je v odborných kruhoch prítomné už od 19. storočia v Engelsových štúdiách, pričom dôležitosť začala táto téma veľmi rýchlo naberať s príchodom tzv. „chicagskej školy“ na začiatku 20. storočia. V súčasnosti tento výrazný a oprávnený záujem o mesto, hoci v iných perspektívach, pretrváva ako centrálny. V tomto duchu nahliada tento článok na dynamiku súčasného post-socialistického mesta v kontexte niekoľkých teórií. Ako prípad lokálneho rozvoja, konfrontovaný a porovnaný s teoretickým modelom, bude slúžiť mesto Žilina, ktoré sa za posledné roky ocitá v silnej dynamike lokálnych zmien, ktoré sa odvíjajú práve od globálnych vplyvov, čo ovplyvňuje ako funkcie lokálneho „rastúceho priemyslu“, tak kroky miestnej samosprávy a určuje prejavy lokálneho rozvoja.

Analýza súčasného stavu zameraná na problematiku post-socialistických miest

Na Žilinskej univerzite, Fakulte prevádzky a ekonomiky dopravy a spojov je v súčasnosti riešený projekt APVV-0101-10 s názvom Kreatívna ekonomika – národohospodárske a regionálne podmienky a stimuly. Problematika rozvoja miest a regiónov je riešená predovšetkým z pohľadu existencie kreatívnych odvetví, avšak v projekte je venovaná pozornosť aj kondícií miest z pohľadu ich historického vývoja. Rovnakým smerom je zamerané aj riešenie témy dizertačnej práce, ktorá hľadá odpoveď na otázky týkajúce sa práve kreatívnych miest, ktoré majú postsocialistický charakter. Za postsocialistické mesto sa v týchto výskumných projektoch považuje mesto, ktoré prešlo odlišným politickým, sociálnym a najmä ekonomickým vývojom, ako mestá, v ktorých sa štrukturálne zmeny prejavujú rýchlo a výrazne – teda mestá, ktoré by sme mohli označiť za „globálne“. Ďalšie pohľady, ktoré pomôžu stanoviť úlohu postsocialistického mesta v globálnej ekonomike, sú klasická idea mesta ako „rastúci priemysel“, rozpracovaná Molotchom (1976) a v súčasnosti rozšírená socio-ekonomická paradigma „spotrebnej spoločnosti“. Zatiaľ, čo teória „rastúceho priemyslu“ ponúka komplementárny pohľad na sociálnu dynamiku mesta, resp. jeho správy, dominancia spotrebnej paradigmy formuje mnoho zaujímavých kontrastov v centrálnom vzájomnom vzťahu globality a lokality. Vo všeobecnosti tak vznikajú štyri línie, ktoré treba pri otázke dopadu sociálnej zmeny na mesto sledovať: široké štrukturálne zmeny, lokálny socio-politický kontext mesta, otázka sociálnych aktérov mesta a taktiež stratégia, ktorú v rámci lokálneho rozvoja uplatňujú. [1]

* Ing. Jakub Cíba, Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta Prevádzky a ekonomiky dopravy a spojov, Katedra spojov, Univerzitná 1, 010 26 Žilina, tel. č.: 041/513 3144, e-mail: jakub.ciba@fpedas.uniza.sk

* prof. Ing. Mária Rostášová, PhD spojov, Katedra spojov, Univerzitná 1, 010 26 Žilina, tel. č.: 041/513 3109, e-mail: Maria.Rostasova@fpedas.uniza.sk

Postsocialistické mesto sa premieňa pod vplyvom *štrukturálnych zmien* v spoločnosti. Dôležité je najprv si vymedziť, čo tento pojem vlastne v sebe zahŕňa a ktorými špecifickými vlastnosťami sa vyznačuje. Už samotné pomenovanie odkazuje na typ mesta, ktoré prešlo dramatickými zmenami po zlomovom roku 1989. Inak povedané, mestské prostredie formované pod predošlým systémom je adaptované a pretvárané na nové podmienky, ktoré sú dané politickým, ekonomickým a kultúrnym prechodom ku kapitalistickej spoločnosti. [2]

Postsocialistické mesto teda premieňa pozostatky minulého politického režimu. Tieto zmeny súvisia s výraznou premenou štátneho zriadenia, s cieľom „pridať sa“ ku kapitalistickému prúdu. Postsocialistické mesto prirodzene nadväzuje na socializmus a zachováva si niektoré typické inherentné znaky a zároveň sa vyvíja v kapitalizme. Proces transformácie postsocialistického mesta teda nie je ukončený, čo zdôrazňuje význam *sociálnej zmeny*, ktorá naň dopadá a ukazuje, že postsocialistické mesto má vysoký transformačný potenciál. Taktiež je dôležité si uvedomiť, že geografická oblasť, ktorá spadala v druhej polovici 20. storočia pod vplyv socializmu, je v súčasnosti rozdelená na veľké množstvo jednotiek, ktoré podliehajú inému vývoju a sú ekonomicky a politicky rôzne orientované. [3]

Postsocialistické mesto teda zďaleka nie je možné chápať ako fenomén s jednou líniou vývoja, ale skôr ako „výsledok neukončeného boja medzi odkazom minulosti a tranzíciou“, pretože jeho sociálna a priestorová organizácia nabera rôzne formy, to znamená, že napríklad mestá v Rumunsku, Kazachstane a na Slovensku budú prechádzať rôznym vývojom. [2]

Ak prijmeme ideu postsocialistického mesta ako mesta, ovplyvneného zároveň minulosťou a súčasnosťou, je nutné identifikovať, ktoré typické rysy socialistického mestského rozvoja sa prejavujú najvýznamnejšie. Borén (2007) a Gentile (2007) identifikujú päť významných vplyvov socialistickej reality na priestorové premeny mesta – ide o *ekonomiku centrálneho plánovania, s ňou prepojenú sekundárnu ekonomiku, o distribúciu vlastníctva pozemkov, často výrazne v prospech priemyslu, o problematiku obrany štátu a o ideologickú zložku stranického vedenia*. Zo socio-priestorového hľadiska môžeme označiť za najvýznamnejší faktor práve systém centrálneho plánovania, kde obmedzená moc miestnej samosprávy výrazne kontrastuje s kapitalistickým spôsobom mestského rozvoja. Dramatický prechod smerom k trhovej ekonomike umožnil nielen výrazný ústup od mestského plánovania, ale tiež zmenil spôsob, akým jednotlivé lokality súťažia o dostupné zdroje. Taktiež platí, že financovanie v centrálnom systéme uprednostňuje niektoré ekonomické oblasti na úkor iných – v prípade socializmu išlo najmä o podporu ťažkého priemyslu, a to najmä na úkor služieb, ktoré predstavujú v kapitalistickom systéme jeden z najdôležitejších ekonomických sektorov. S tým súvisí aj druhý z uvedených piatich dopadov, ktorý má najvýznamnejší dopad na priestor mesta, spôsob alokácie pozemkov a pod. Uprednostňovanému priemyslu boli teda pridelené výhodnejšie pozemky ako iným aktérom v boji o pôdu. „Okrem toho, pri absencii trhovej ceny sa od recyklovania pozemkov (teda nahradenia zaostalých spôsobov využitia pôdy ekonomicky výhodnejšími) neúmyselne odradzovalo, zatiaľ čo dopyt po pôde bol napĺňaný alokáciou „greenfields“ na perifériách – socialistická verzia regenerácie mestského centra sa začala až do 80-tych rokov, a aj to v opatrnom tempe.“ [2]

Takéto procesy odôvodňujú výraznú zmenu funkcie mestského centra v postsocialistickom meste a taktiež vzniku „brownfields“ po procesoch deindustrializácie. Tieto priestory sa pritom často nachádzajú v relatívne centrálnej oblasti samotného mesta a sú v priestore postsocialistického mesta znovu rozvíjané a preklasifikované, prevažne na kancelárie, obchody a luxusnejšie obytné priestory. Taktiež môže dôjsť k zachovaniu ich priemyselnej funkcie, s prípadnou premenou zamerania výroby, čo zachováva priemysel na rovnakých miestach, ako počas socializmu: „Lokačná distribúcia industriálnych oblastí spred roku 1989 sa v jednotlivých mestách v princípe nezmenila. Dôvodom je najmä to, že nové

firmy sa rozvíjali na dostupných 'brownfields', pričom investícií do 'greenfields' bolo iba málo. Aj v týchto prípadoch susedili nové priemyselné zóny s pôvodnými.“ [3]

Ak by sme teda mali zosumarizovať priestorové premeny, vlastné prechodu medzi socialistickým a postsocialistickým mestom, v centre pozornosti je revitalizácia a komercializácia mestského centra, silnejšia, rôznorodá suburbanizácia podriadená trhovým podmienkam na rozdiel od plánovania a taktiež pozostatky prevažne industriálnej činnosti. Okrem toho, postsocialistické mesto oplýva aj husto obývanými sídliskami, ktoré nesú potenciál na revitalizáciu, rovnako, ako širokými bulvármi a námestiami, ktoré mali v socializme najmä politický význam. Pred postsocialistickým mestom stojí, ako už bolo povedané, radikálna zmena. Takáto transformácia je evidentná v inštitucionálnych štruktúrach, rovnako, ako v priestorovej perspektíve, ale zároveň platí, že zmena neovplyvňuje všetkých členov spoločnosti rovnako. „Reformy vo všeobecnosti zvýšili životnú úroveň, ale taktiež dali vzniknúť mnohým negatívnym aspektom, ktoré chýbali v socialistických mestách, ako napríklad nezamestnanosť či široká sociálna stratifikácia rôznorodosti.“ Mnohé sociálne skupiny sa dostali do marginalizovanej pozície a reálne nemajú veľa šancí participovať na novom systéme – prevažne ide o ľudí s nižšou životnou úrovňou, prípadne etnicky vymedzené skupiny. Tieto skupiny podliehajú sociálnej aj priestorovej izolácii (vytlačení z revitalizovaného centra smerom k perifériám) a tak dávajú podmet na vznik spoločenskej polarizácii, kde majetné obytné štvrte kontrastujú s segregovanými getami. Ponúka sa teda otázka, kto pri správe mesta skutočne rozhoduje a taktiež, pre koho je vlastne postsocialistické mesto „výhodné“. [3]

Naznačený stav, zahrňujúci sociálne nerovnosti, súvisí taktiež so všadeprítomnou zmenou aktérov, ktorí stoja za mestským rozvojom. Je dôležité si uvedomiť, že postsocialistické mesto je súčasťou (relatívne) globálnej kapitalistickej ekonomiky, kde je oslabená moc národného štátu. Ako bolo naznačené, postsocialistické mesto je ovplyvnené nielen globalitou, ale aj lokalitou – teda lokálnymi elitami, snažiacimi sa o mestskú konkurencieschopnosť a o lokalizáciu kapitálu, a globálnymi aktérmi, ktorí jednak oplývajú kapitálom, o ktorý má miestna samospráva záujem, a jednak poskytujú modely správy, ktoré k získaniu tohto kapitálu vedú. [3]

Cieľ príspevku a metódy skúmania

Príspevok si kladie za cieľ predstaviť čitateľom situáciu v jednom zo slovenských miest – v Žiline, zdokumentovať jeho postsocialistický vývoj a na základe uvedených skutočností navrhnúť teoretický model rozvoja postsocialistického mesta. Medzi použité metódy skúmania boli zaradené: metóda analýzy, metóda syntézy, metóda dedukcie a indukcie a v neposlednej miere metóda abstrakcie, ktorá predstavuje spôsob vytvárania obrazov a pojmov, ktorý dáva do popredia všeobecné vlastnosti a ich vzájomné vzťahy, s využitím pri zúžení celkového rozsahu predmetnej problematiky.

Výsledky práce a diskusia - rozvoj mesta Žiliny v intenciách teoretického modelu rozvoja post-socialistického mesta

Teoretický koncept post-socialistického urbánneho rozvoja nepredstavuje univerzálne zákonitosti, ktoré budú platiť v každej lokalite. Dialektický princíp lokality a globality bude znamenať, že sa zrejme budú prejavovať určité globálne trendy, no zároveň sa bude lokálny rozvoj líšiť v závislosti na lokálnych špecifikách.

Práve lokálne špecifiká Žiliny predstavovali určitý rozdiel oproti typickému post-socialistickému mestu, hoci existuje stále mnoho podobností. Na vstupe do post-

socialistického prechodu mala Žilina relatívne dobrú pozíciu, práve vzhľadom na výrazný rozvoj počas socializmu, čo ovplyvnilo identitu mesta: „*Postsocialistická decentralizácia politickej moci posilňuje úlohu miest, ktoré musia stanoviť a udržiavať svoju legitimitu u populácie aj externe.*“.[4] Ako mesto, ktorého najintenzívnejší rozvoj začal až v 19. storočí, mohla Žilina v transformačnom procese rozvíjať identitu priemyselného a dopravného uzlu, čo predstavuje určitý strategický základ pre miestnu samosprávu a podklad pre ciele lokálnej výstavby a investícií.

Za dobré podmienky na vstupe do transformačného procesu mohla rozvinutá dopravná infraštruktúra, ktorá si preniesla svoj význam aj do nového obdobia, a taktiež fakt, že počas socializmu došlo k najväčšej demografickej, priestorovej aj ekonomickej expanzii. Veľmi silnú zhodu s ideálnym typom post-socialistického mesta predstavovala aj výrazne oslabená funkcia mestského centra – to plnilo okrem spotrebnej iba rezidenčnú a marginálne priemyselnú funkciu. Podobne zhodný je aj typický rys post-socialistického mesta, ktoré prezentujú panelové sídliská. Tie obývajú veľké percento lokálneho obyvateľstva.

Proces transformácie, napriek očakávaniam, neznamenal pre Žilinu výrazný pokles priemyselnej produkcie – väčšie závody si zachovali svoju činnosť až do súčasnosti. Deindustrializácia lokality, ktorá v mnohých prípadoch znamenala ekonomický pokles, sa týkala prevažne menšieho priemyslu. Z tohto dôvodu nevzniklo v priestoroch mesta priveľa nevyužitých industriálnych „brownfields“ (okrem budov závodu Makyta). Je možné polemizovať, či by papierenská firma Tento bola schopná konkurovať na trhu bez zahraničnej investície (kúpené finskou spoločnosťou Metsä Tissue v roku 2006), stále však platí, že produkcia počas prvých rokov transformácie ďalej fungovala. Dôvodom relatívne stabilnej priemyselnej sféry je jej prednosť v rámci funkcií lokality, keďže lokálne centrum koncentruje menej správnych a administratívnych funkcií oproti hlavnému mestu. [3]

Pravdepodobne najväčšia zhoda spočíva v prejavoch „rastúceho priemyslu“ a miestnej samosprávy. Nová výstavba, ktorá nasledovala po stabilizácii lokality, presne zapadá do troch typov – industriálne investície, nákupné centrá a nové rezidenčné oblasti – ktoré boli vymedzené ako hlavné priestorové dopady „rastúceho priemyslu“ v spolupráci s nadnárodným kapitálom. Zlomovú zmenu predstavovala práve industriálna investícia v podobe automobilky KIA, ktorá definitívne stanovila dynamiku regionálneho rozvoja a má reálne dôsledky aj v súčasnosti, zvlášť v kontexte rozširovania výroby (teda ďalších investícií). Výrazný ekonomický rast tak kontrastuje s relatívnou absenciou demografického rastu (približne 83 000 obyvateľov v 80-tych rokoch, 84 130 obyvateľov k 30.09.2013), čo by potvrdzovalo, že lokálny rast v súčasnosti nemusí byť paralelný s rastom demografickým – resp. expanzia populácie nemusí byť nutne „symptómom“ rastu priemyslu, skvalitnenia pracovnej sily, rozvoja komerčných príležitostí a podobne.

V prvom prípade ide o využitie a rozvíjanie lokálnych výhod (rozvinutá doprava a dostupná pracovná sila) na produkciu konkrétneho typu produktu, čo okrem iného, zvyšuje úspech v súťaži o investície. Druhý prípad znamená snahu mesta zlepšovať konkurencieschopnosť pomocou dostupnosti spotreby - tejto forme podnikateľskej správy chronologicky predchádzal ekonomický rozvoj. Z pozície miestnej samosprávy bol v Žiline úspešne vytvorený ekonomicky dynamický a relatívne bohatý región a zároveň miesto s dostupnými možnosťami spotreby a kultúry. Takýto obraz získava mimoriadny význam v rámci marketingu lokality. Mesto musí predovšetkým vyzeráť ako inovatívne, vzrušujúce, kreatívne a bezpečné miesto pre bývanie a návštevu, pre hru a spotrebu. Reprezentácia Žiliny ako dynamického regiónu môže byť, ako bolo vyššie naznačené, použitá na zopakovanie cyklu ekonomického rastu. Zaujímavým prejavom, ktorý poukazuje na špecifickú nerovnosť verejno-súkromného partnerstva v prospech súkromného sektoru, znamená najnovší vývoj. Predstavenstvo mesta sa, počas predchádzajúceho funkčného obdobia, snažilo zrušiť výstavbu

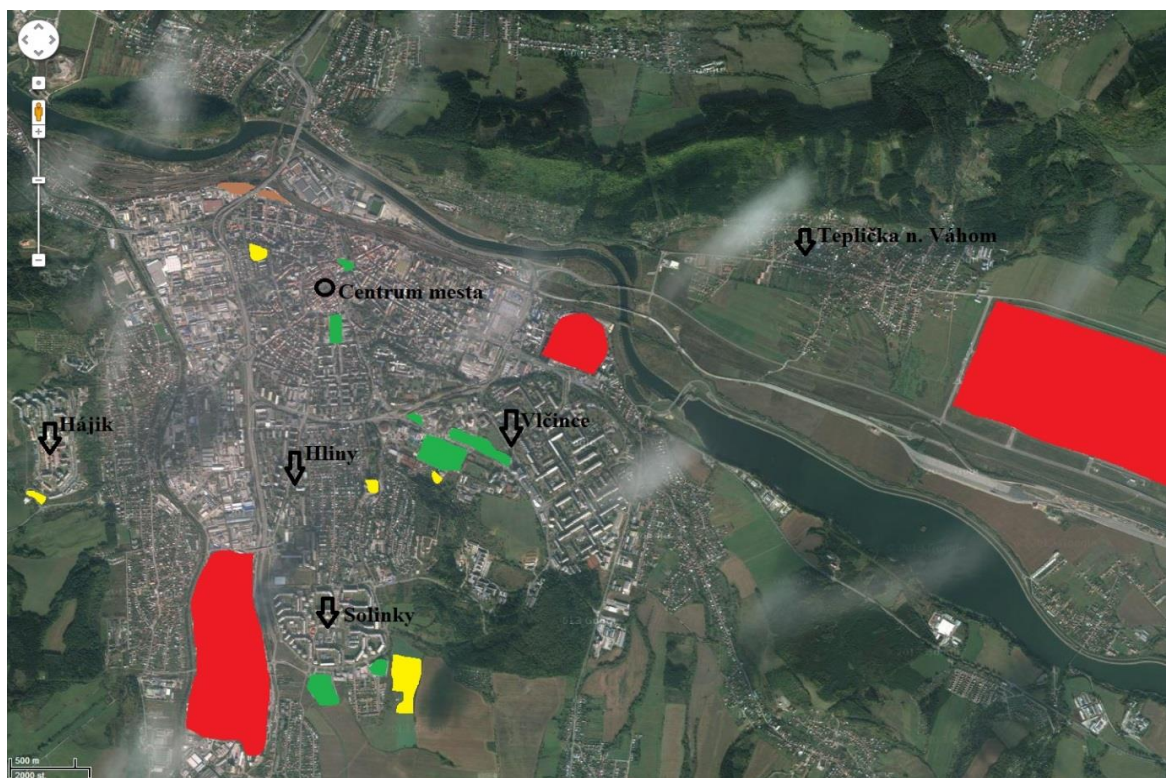
nákupného centra Aupark (v podozrení z klientelizmu v rámci predania priestorov Štúrovho námestia počas fungovania primátora Jána Slotu) – neúspešne. V marci roku 2012 bolo mesto (ako právnická osoba) zažalované predstavenstvom Auparku za ušlý zisk v čiastke 17, 6 milióna eur. Potvrdzuje to vyššie predložený vzťah o podradenosti verejného sektoru voči súkromnému sektoru, ktorý má tak väčšiu iniciatívu v rámci miestnej samosprávy.

Špeciálny dôraz pri rozvoji Žiliny bol kladený práve na rozvoj spotreby. V meste dochádzalo k rozvoju spotreby najprv po ekonomickej stabilizácii a následne po dosiahnutí rastu – čiže v dvoch fázach. Zatiaľ, čo prvá fáza znamenala rozvoj spotreby suburbánnych oblastí, druhá fáza predstavuje veľmi špecifický typ rozvoja vzhľadom na stav mesta, keďže rozvoj bol zameraný na jeho samotné centrum. Ak prijmem ideu mestského centra v post-socialistickom meste ako na málo rozvinutý, strategický priestor, kde dochádza ku stretu záujmov lokálnych aktérov, znamená nárast možností spotreby v centre určitý spôsob revitalizácie. Výstavba dvoch centrálne umiestnených nákupných centier znamenala okrem rozšírenia možností spotreby aj zmenu vnímania centra mesta (symbolické strhnutie historickej budovy a jej nahradenie centrom spotreby v prípade obchodného centra Mirage), vytvorenie symbolických „vlajkových lodí“ lokálneho rozvoja a tiež „návrat“ obyvateľov do centra, resp. opätovné naplnenie vnútorného priestoru mesta. Taktiež bola takáto výstavba výhodná z demografického pohľadu – v relatívne malom meste (v porovnaní napr. so zvyškom Európy) je efektívnejšie spotrebu centralizovať, ako cieľiť na jednotlivé mestské oblasti, zvlášť, ak zatiaľ nie je jasné, aké je priestorové rozdelenie nerovností vzhľadom na spotrebu.

Premeny rezidenčných oblastí v určitej miere súhlasia s teoretickými predpokladmi. Reálne prebieha výstavba nových bytových kapacít, prevažne ako renovácia a rozširovanie sídlisk alebo na dostupných miestach v širšom centre mesta (napr. Bôrik). Paralelne s tým prebieha určitý nárast rezidenčnej suburbanizácie vid'. Obrázok 1.. (v okrajových mestských častiach, ako napr. Trnové, Bytčica alebo sídlisko Hájik). Proces gentrifikácie, ktorý by sa mal diať prevažne vo vnútornom meste, nie je príliš viditeľný, resp. nie sú vytvárané viditeľné, ucelené gentrifikované priestory. Gentrifikácia je považovaná za súbor lokálnych sociálno-kultúrnych zmien, ktoré sú dôsledkom toho, že bohatší jednotlivci nakupujú nehnuteľnosti na bývanie v dosiaľ menej prosperujúcich spoločnostiach. V nadväznosti na gentrifikáciu rastie priemerný príjem a klesá priemerná veľkosť rodiny v spoločnosti, čo môže viesť k vytlačeniu nízkopriemerných vrstiev obyvateľstva (z dôvodu zvýšeného nájomného, vyššej ceny domov a vyššej dane z vlastníctva). Tento typ populačnej zmeny znižuje priemyselné využitie pôdy, ktoré ustupuje využitiu pre obchod a bývanie. Okrem toho sa do skôr zanedbaných oblastí sťahujú nové firmy zamerané na bohatších zákazníkov, čo ďalej znižuje dostupnosť služieb pre menej majetných obyvateľov mesta. Relatívne menej sa v rámci výstavby tiež vyskytujú kancelárske priestory (väčšina priestorov existuje v pôvodnej socialistickej výstavbe), čo je pravdepodobne dané dôrazom lokálneho rozvoja skôr na technologicky pokročilú a efektívnu produkciu, ako na iné potenciálne funkcie, vyhradené skôr správnenému centru.

Veľmi špecifická sociálna zmena sa udiala pri výstavbe automobilky KIA. Migrácia vyšších vrstiev s manažérskymi pozíciami do priestoru lokality znamenala vytvorenie novej – etnicky aj príjmovovo – odlišnej sociálnej skupiny. Zaujímavé je, že táto skupina sa takmer okamžite priestorovo segregovala od lokálnej populácie, čo by mohlo znamenať prejav posilňovania sociálnej polarizácie. Okrem toho sa nedošlo v rámci procesu priestorového rozloženia sociálnych nerovností k priveľkým zmenám, kde najmenej majetné sociálne vrstvy obývajú rovnaké časti vnútorného mesta vid' Obrázok 1. (na západ od centra mesta, v blízkosti železničnej aj cestnej komunikácie a tiež zóny priemyslu a logistiky) - zaujímavé je, že táto oblasť sa nachádza na opačnej strane od centra mesta, ako väčšina novej výstavby

Otázkou ostáva, do akej miery bude postupom času komerčný priestor centra mesta znamenať vytvorenie bariér medzi jednotlivými skupinami.

Obrázok 1. Mapa Žiliny s rozlíšenými funkčnými zónami (Zdroj: autor)

Zelené zóny: *Zóny spotreby* (zhora nadol: obchodné centrum Mirage; obchodné centrum Aupark; spotrebná zóna na okraji Vlčiniec – obchodné centrum Atrium a centrá Lidl, Kaufland, Baumax, Europalace; spotrebná zóna na Solinkách – obchodné centrá Max a Metro).

Žlté zóny: *Nová bytová výstavba* (nezahŕňa rekonštruovaný bytový fond a rozširovanie sídlisk).

Červené zóny: *Priemyselné oblasti* (zľava doprava: pôvodná industriálna oblasť, papierne Tento-Metsä tissue, automobilový závod KIA).

Hnedá zóna: *Oblasť sociálne vylúčených skupín* obyvateľstva v okolí Bratislavskej ulice.

Celkovo by sa na základe zistených skutočností mohlo povedať, že rozvoj Žiliny a okolitého regiónu je *skôr súhlasný s teoretickým modelom rozvoja post-socialistického mesta*. Po stabilizácii v novom ekonomickom systéme dosiahla lokalita významný úspech v podobe lokalizácie nadnárodného kapitálu. Práve tento úspech, stelesnený v automobilovom závode KIA, predstavuje zlomový bod a určenie smerov ďalšieho rozvoja. Znamenalo by to, že lokálny rozvoj je pri post-socialistickom meste, do významnej miery závislý práve od lokalizácie nadnárodného kapitálu, ktorý legitimizuje ďalšie kroky miestnej samosprávy a rastovej koalície.

Záver

Post-socialistické mesto je charakterizované dynamickým procesom transformácie. Žilina, s prejavmi „rastúceho priemyslu“ a jednaním miestnej samosprávy, predstavuje jednu z lokalít, kde tento proces spôsobil výraznejšie premeny ekonomického usporiadania – premeny, ktoré následne ovplyvňujú urbanistické aspekty mesta, konštruujú identitu

lokálneho obyvateľa a menia spôsob zažívania a percepcie mesta. Idea rastu, podľa interpretácie výsledkov výskumných aktivít, stále ostáva dominantným cieľom nielen konkrétnej lokality, ale modelu post-socialistického mesta všeobecne. Transformačné procesy neustále pretrvávajú a je možné očakávať ďalšie zmeny v kontexte lokálneho rozvoja. Otázkou zostáva, kedy nastane reinkorporačná fáza a socialistická minulosť bude integrovaná do nového modelu mesta.

Literatúra

- [1] *Mesto ako „rastúci priemysel“* [online] [cit. 2013-08-10] Dostupné na internete: <<http://www.jstor.org/discover/10.2307/2777096?uid=3739024&uid=2&uid=4&sid=21102549642357>>
- [2] *Postsocialistické mestá* [online] [cit. 2013-03-03] Dostupné na internete: <http://www.unipo.sk/public/media/16170/S%C3%BDkora_2009_Post-socialist%20Cities.pdf>
- [3] *Kultúrna krajina postsocialistických miest* [online] [cit. 2013-03-03] Dostupné na internete: <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2009-1-107>>
- [4] YOUNG, C., KACZMAREK, S.: *The Socialist Past and Postsocialist Urban Identity in Central and Eastern Europe*

Grantová podpora:

Projekt APVV-0101-10 - Kreatívna ekonomika – národohospodárske a regionálne podmienky a stimuly.